

A kihelyezett hitelek adás-vétele, a valutaárfolyam, kötvény- és részvény-áralakulásra kötött ún. derivatív üzetek, a bankok kihelyezéseinek megfelelő, kötelező tartaléktőkével való fedezetének megszüntetése, a kereskedelmi és beruházási banki tevékenység teljes összeolvadása és az ún. *hedge fund*-ok szabad nemzetközi hazárd üzletelése olyan méreteket öltött, ami szabályozás nélkül kivédhetetlen kockázatokat teremtett. Az ilyen hazárdjátékos üzleti tőketranzakciók értéke már 1997-ben a világ aggregát GDP-jének két és félszeresét érte el, de az ezt követő további tíz év alatt ezek az összegek tizenötszörösükre ugrottak. A hitelezés és a hitelfelvétel egyaránt fedezetlenné vált, amit jól jellemez, hogy például Ausztria akkora hiteleket folyósított Közép- és Kelet-Európának, amely GDP-jének 80%-át érte el. Görögország hitelekből építette ki költséges jóléti intézményeit, és eladósodottsága végül hamarosan eléri GDP-jének másfélszeresét. Az olcsó és felelőtlen hitelekkel az ingatlanpiac különleges konjunktúrája vitte az égbe az árakat. Lettország és Bulgária GDP-je 20%-át is elérő hiteleket vett fel évente.

A buborék 2008-ban kipukkant. A házat többé nem akarták és nem tudták új vevők megfizetni, a hitelek visszafizetése lehetetlen-

né vált. A gazdaság növekedése hirtelen megállt, a munkanélküliség krónikus méreteket öltött, és a világ kötvénypiaci ötvenmilliárd dollárról ötmilliárd dollárra esett vissza. A világgazdaság hosszú, ötven-hatvanéves ciklusának felszálló konjunktúrája az 1980-as évektől kiindulva 2000–2007 közötti elérte csúcát, és az ötödik hosszú, ún. Kondratyev-ciklus lefelé tartó ága köszöntött be, a hosszabb, esetleg 2015–20-ig is eltartó stagnáció, lassú növekedés szakaszát nyitva meg.

1973 és 2008 két válságával a kör bezárult. Úgy tűnik, ezzel a neoliberális ideológia és gyakorlat is válságba került, Európa visszatér a szolidabb, szabályozott piaci rendszer világába, ami a társadalom érdekei alá rendeli a gazdaságot. Európa válaszra kényszerül, ami előrelendítheti az integráció folyamatait. Ezzel a válsággal ismét csak lezárulhat egy harmadszázados korszak, és megnyitva új, szám-talan találgatás és sokkoló előrejelzés, egymástól homlokegyenest eltérő víziók sorozata előtt az utat.

Kulcsszavak: *strukturális válság, globalizáció, konzervatív forradalom, neoliberalizmus, neokonzervativizmus, a három Európa vége, tömegpártok letűnése, új pártformációk, dereguláció, spekulatív üzlet*

1989 ÚJRAÉRTELMEZÉSE

Miszlivetz Ferenc

az MTA doktora, tudományos tanácsadó, az Érték és Kultúra Műhely vezetője,
MTA Politikai Tudományok Intézete
fmiszlivetz@yahoo.com

1989 értékelése a kezdetektől megosztotta az elemzők táborát. A politológusok és szociológusok többsége 1989-et a liberális demokrácia kelet-közép-európai győzelmeként értékelte. Jürgen Habermas vagy Timothy Garton Ash például nem láttak semmi újat, semmilyen eredeti, innovatív gondolatot megjeleníteni, még kevésbé megvalósulni vagy intézményesülni a „báronyos forradalmak” során. E szerint az álláspont szerint 1989-ben csupán a helyükre kerültek a dolgok, és ha egyáltalán beszélhetünk „forradalmakról”, azok legfeljebb ezt a helyrebillentést szolgálták („nachholende Revolution” vagy „rectifying revolution”, Habermas, 1990)

Másoknak, mint Andrew Arato, ettől gyökeresen eltérő a véleményük: értékelésük szerint 1989-nek radikálisan új üzenete volt a demokrácia és a civil társadalom terén. Én magam is azon az állásponton vagyok, hogy ’89 jelentése és üzenete alapvetően új megvilágításba és keretek közé helyezi a közép-európai és az európai demokráciák eddigi történelmét, és globálisan is új perspektívákat nyit a jövő számára. Ez akkor és annak ellenére is így van, ha azok az eredmények, amelyeket az elmúlt két évtized kelet- és közép-európai átmenetei produkáltak, messze elmaradnak a demokratikus átalakulás híveinek és aktivistáinak eredeti elképzelései és elvárásai mögött, és különösen azok mögött

a lehetőségek mögött, amelyek a berlini fal leomlásával és a vasfüggöny megszűnésével mind regionális, mind európai, mind globális szinten felmerültek.

Két évtized megfelelő távlatot ad a markánsan eltérő álláspontok újbóli összevetésére és újraértékelésére. Pontosabban az elmúlt két évtized fényében a politikai cselekvés vagy éppen nemcselekvés vezérfonalait adó eszmék és ideológiák már gyakorlati szempontból is mérlegre tehetőek. Annál is inkább, mivel az 1989-cel és az azt követő „átmenettel” foglalkozó elemzések sora nem szakadt meg: a legfrissebb értékelések között már árnyaltabb, néhol önkritikus, korábbi sarkos álláspontokat finomító tanulmányok is megjelennek (Lásd például Kornai János, 2007). Egy frissen megjelent szintetizáló, átfogó jellegű tanulmányában Paul Blokker (2009) amellet érvel, hogy 1989-nek számos olyan fontos implikációja létezik, amelyeket a politikaelmélet elhanyagol vagy teljesen figyelmen kívül hagy. E sorok írójához hasonlóan ő is 1989 teljes újragondolását javasolja – különös tekintettel a demokráciával és a civil társadalommal kapcsolatosan érvényben lévő nézetekre és elméletekre.

A ’80-as évek szellemi pezsgése

A ’80-as évtized termékeny és kreatív időszak volt mind intellektuális értelemben mind a

társadalmi változás érdekében szerveződött alternatív mozgalmak, civil kezdeményezések kivirágzását és együttműködését tekintve. Kritikai gondolatok, stratégiai, hosszú távú koncepciók, fejlődési alternatívák egész sora bukkant fel és vált népszerűvé, széles körben vitatottá, hogy azután elsüllyedjenek a '90-es évek kezdeti átmeneti korszakának forrágában. Visszatekintve egyértelműnek látszik, hogy szükségszerűen kerültek le a napirendről az átalakulásnak és az új kényszerpályákhoz való igazodásnak ebben a forrágában és az általánosan generálódó szellemi miliőben az olyan koncepciók, mint Bibó István „önkorlátozó forradalma”, vagy a civil társadalom önkorrekciós képessége (Arato, 1981, 1992), „önterápiája” (Miszlivetz, 1989) mint a demokratizálódás folytatásának kritériumai; vagy akár olyan hosszú távú szemléletet tükröző programok, mint a civil társadalom nemzeti korlátokat átszelő hálózatainak a regionális, az európai és a globális civil társadalom projektje (Kaldor – Vejvoda, 2002). Hasonlóképpen naiv illúzióként került használaton kívülre a közép-európai együttműködés gondolata, noha mind a civil társadalom, mind Közép-Európa normatív koncepciókként a szellemi erjedés gyűjtőpontjában állottak a '80-as évek elejétől (Borsody, 1998; Miszlivetz, 1993).

A civil társadalom mint a demokrácia önkorrekciós képességének garanciája

A kérdés tehát kiélezett formában megfogalmazva: jelentett-e törésvonalat 1989 a liberális demokráciák történetében, hozott-e valami radikális újat, vagy csupán belesimult az eddigi tradíciók valamelyikébe, ezáltal – úgy mond – helyreöklentve a kelet- és közép-európai átmenetileg kisiklott történelmét.

Habermas nyomdokain haladva Claus Offe azon az állásponton van, hogy miután nem létezett semmiféle *ex ante* forradalmi elmélet, így nem is várható semmilyen társadalmi vagy politikai értelemben vett forradalmian új, intézményesülési képes eredmény, a társadalomszerveződés semmilyen új koncepciója. Ralf Dahrendorf ki is mondja, hogy 1989-cel „egy hosszú és fájdalmas kitérőnek van csupán vége” (Dahrendorf, 1991).

Bruce Ackerman némileg megengedőbb '89 innovatív jellegét illetően. A liberális forradalmak második hullámáról beszél, amely „... meg fogja változtatni Európa és a világ arculatát” (Ackerman, 1992, 3.).

Egy önkorrekciós liberális rendszer kialakulását valószínűsíti, amely belülről, politikai eszközökkel radikálisan átalakítható, anélkül, hogy ez visszasüllyedéshez vezetne az erőszakos forradalmak világába. '1989 „békés, demokratikus forradalmi” számára a liberális forradalmi hagyományok újjáélesztését jelentik – úgy látja, hogy az amerikai hagyomány szellemében lehetővé válik az új politikai rendszerek ciklikus megújulása. Eszerint '89-ben nem történt más, mint az amerikai alkotmányozási hagyományok újjáéledése. Ebben az esetben is inkább a hagyományokhoz való visszatérésről, mintsem valami teljességgel új jelenségről van szó.

Ezekben az elemzésekben sok a megszívlelendő és elfogadható szempont. De mégis nyitva marad a kérdés, hogy értelmezhető-e 1989 (és mindaz, amit ez alatt a dátum alatt értünk) akár az európai, akár az amerikai hagyományokhoz való pusztán visszatérésként, vagy valami másról, többről van szó? Arról, hogy a Kelet-Közép-Európában 1956-tól kezdődően megfogalmazódó, és részben sikerrel megvalósított, radikálisan új és innovatív társadalmi és intézményi reform koncepcióknak és törekvéseknek, a részben megvalósult, de nagyobb részt elsorvasztott vagy betiltott intézményi újításoknak, civil társadalmi és ellenzéki hagyományoknak is komoly szerepük volt a '89/91-es fordulat előkészítésében és sikerre vitelében. Ezt a gondolatot először egy 1988-ban írott tanulmányomban, a *Láttelel: Kelet-Európa sérüléseiben* fogalmaztam meg és álláspontomon két évtized távlatára sem változtatott.

A civil társadalom színrelépése, hatása és megszelídítésének kísérlete

Az Adam Michnik által kidolgozott „új evolúcionizmust”, a civil társadalom erőszakmentes, de az elbizonytalanodott kommunista államhatalmat módszeresen provokáló és dialógusba kényszerítő akcióit, a szellemi, lelki, intellektuális függetlenedést és szembehelyezkedést a „fennállóval”, röviden az „antipolitikát” aszovjet típusú totalitarizmus elfogadható eszközének szokás tekinteni a politikatudományi szakirodalomban is, ugyanakkor a civil társadalom kritikai attitűdje és tevékenysége erősen megkérdőjelezte a demokrácia felépítésének 1989-et követő folyamatában. Az 1990-től kezdve domináló felfogás értelmében a civil társadalom politikai szereplésének ideje lejárt, helyét a politikai pártok parlamenti küzdelmei veszik át, a „világosan tagolt politikai mezőben”. „A politika helye a Parlamentben van!” – így szólt és így szól ma is a politikai pártok credoja. A rakoncátlan, a politikusok dolgába beavatkozni kívánó, önszerveződő civil társadalmat tehát Blokker kifejezésével élve „meg kell szelídíteni”. Meg kell találni a helyét – mivel bizonyos területeken szükség van rá (ahol az állam és a magukat a demokrácia legfontosabb, ha nem egyedüli garanciájának tekintő politikai pártok nem tudnak vagy

nem hajlandók teljesíteni). Ez a közkeletű felfogás a demokrácia leszűkített és egyoldalúan értelmezett konvencionális „liberális modelljén” alapul. Alkalmazásával és sokoldalú sulykolásával sikerült átmenetileg gúzsba kötni, de legalábbis visszaszorítani a fantáziát, a társadalmi kreativitást és cselekvőkészséget. E felfogásban, amiben a parlamenti pártok között jelentős egyetértés mutatkozik, a civil társadalom a liberális demokrácia kellékévé, szükség szerint előranggatható díszletévé alakítható. Az így felfogott és meghatározott civil társadalom lehet egyfajta támogatója, kiegészítője ugyan a politikai demokráciának, de aktív, kezdeményező alakítója, esetleg továbbfejlesztője semmiképp.

Az ellenkező felfogás, a civil társadalom tágasabb és komplexebb fogalmának hívei szerint pedig éppen hogy a civil társadalom az a dinamizáló tényező, amely önreflexiós és önkorrekciós képességének köszönhetően magát a demokráciát is képes megújítani, és ha kell, újraértelmezni. E felfogás szerint nincs merev, világosan meghúzható határ a politikai osztály és a civil társadalom között. A mostanihoz hasonló komplex válságok idején pedig különösen nagy a jelentősége annak, hogy a választóvonalakat mennyire tekintjük merevnek és áthatolhatatlannak. Azaz, hogy mennyire nyitott a politikai társadalom a civil társadalom felől érkező üzenetek, párbeszédkezdemények, kritikák és javaslatok iránt. Mereven el- és bezárkózik védőbástyái mögé, vagy képes maga is az önreflexióra és önkorrekcióra.

A merevség töréshez, egyre mérgeződő és egyre nehezebben gyógyítható konfliktusokhoz vezethet, míg a nyitottság konszenzusos átalakulás lehetőségét hordja magában.

És bár a civil társadalom marginalizálása, anyagi függésben tartása, politika alá szorí-

tása, kooptálása, egyszóval emancipálódásának akadályozása terén jelentős sikereket könyvelhet el magának a posztkommunista politikai „elit”, a depolitizáltság mégsem írható elő tartósan a civil társadalom számára. A civil társadalom tevékenysége és önmozgása hosszú távon előre nem meghatározható, nem szorítható végérvényesen a politikai és a gazdasági osztályok által kijelölt mederbe. Éppen ellenkezőleg, a mostani komplex magyar válsághoz hasonló esetekben társadalmi igény mutatkozik a civil társadalom politikai önszerveződésére. Az új politikai szereplők, csakúgy, mint „89-ben, a civil társadalom arénájából kerülnek ki – a politikai osztály a civil társadalomból táplálkozik, jó esetben a civil közegből szívja magát teli kreatív energiákkal és tettekkészséggel, rosszabb esetben sikertelen elzárkózási és elhatárolódási kísérletei kudarcával fogolyként kerül a civil társadalom csapdájába és onnan a politikai sülyesztőbe.

A demokrácia konvencionális elmélete nem tud mit kezdeni azzal a hihetetlen formagazdagsággal, amit az elmúlt két évtizedben Európa, de különösen a posztkommunista Kelet- és Közép-Európa társadalmi produkáltak a demokratizálódás terén. Idegenek számára a közvetlen demokrácia megnyilvánulásai, nem tud mit kezdeni a civil szervezetek önálló közéleti vagy akár parlamenti szereplésének gondolatával, nem bátorítja a határokat átlépő hálózatosodást és a meglévő együttműködések intézményesülését. Ennek a merevségnek és a mögötte húzódozó pozícióföltésnek és fantáziátlanságnak a következtében kicsúszik a kezéből a hiteles kezdeményezés és a változtatás lehetősége, azaz az átfogó társadalmi reformok konszenzuson alapuló bevezetésének és sikeres megvalósításának képessége. Ez a szem-

lélet nem képes sem igazán felfogni, és ennek következtében kezelni azt a nagymértékű, szinte földcsuszamlásszerű hitelvesztést, ami az utóbbi években a demokratikus intézményeknek, de főként a parlamentnek és a parlamenti pártoknak és politikusoknak lett az osztályrésze. (Lásd Kis, 2009) Jellegzetes tünete ennek a morális és mentális megroppanásnak, amikor vezető politikusok kívülről lökésnek csodálkoznak rá a „válságra”, és úgy nyilatkoznak a tornyosuló megoldatlan problémákról, mintha semmi szerepük nem lett volna azok felhalmozódásában.

Ebből a gondolatkörből és logikából csak egyetlen „megoldás” adódik: a teljes felelősségáthárítás és bűnbakkeresés. E szerint minden felelősség a politikai ellenfelet és az őket támogatókat terheli. Ez a logika pedig nem vezet máshoz, mint a parlamenti politikai pártok és politikusaik, valamint a megválasztott képviselők további hitelromlásához, végső soron a demokrácia veszélyes eróziójához. A zárt logika tehát negatív spirál kialakulásához vezet, és gátolja az új demokráciák legitimációs problémáinak megértését és megoldását, az állam és a civil társadalom viszonyának új alapokra helyezését és megnyugtató rendezését. A valóság ilyen mérvű tagadása rendszerint a valóság érzékelésének megszűnését eredményezi, amit könnyen követhet valóságos megszűnés vagyis önfelszámolás, ahogyan ezt a magyar politikai paletta jelentős átrendeződése ékesen bizonyítja.

A civil társadalom paradigmájának születése

Andrew Arato inspiráló esszéi a '80-as évek elejéről sok tekintetben hozzájárultak a demokratizálódás folyamatának, ágenseinek és fenntartásának új látószögéből történő értelmezéséhez. 1989 ezt az új megközelítést paradigmatisztikus értékűvé tette. Ennek az új pa-

radigmának a civil társadalom adja a lényegét. Eszerint a demokrácia legitimációs deficitjének ledolgozása, megújulási és önreflexiók készsége elsősorban a civil társadalom kreativitásától, innovációs potenciáljától és mozgósító erejétől függ.

Paul Blokker helyesen állapítja meg idézett tanulmányában, hogy ennek az új paradigmának az *önkorlátozás* és a *civil részvétel* politikája a két leginkább meghatározó eleme (lásd Blokker, 2009, 6.)

Ha '89 előtt és '89/91-ben lehetséges volt a civil társadalom pozitív kimenetelű nyomásgyakorlása a politikai osztályra, 2010-ben miért ne volna az? Az ortodox liberális tanok létezése és erőteljes globális beágyazottsága nyilvánvalóan nem lehet elégséges indok, még képviselőik intranzigenciájának ellenére sem. A 2008-ban kirobbant gazdasági válság világméretben is aláásta ennek az ideológiai dominanciának a megkérdőjelezhetetlenségét.

Ugyanakkor a civil társadalom Magyarországon és az egész volt keleti tömbben egy hosszú érési folyamaton ment keresztül az elmúlt két évtizedben. Buktatók, válságok, kooptációs törekvések, a politikai pártok gyarmatosítási kísérletei, marginalizációs mechanizmusok, a függő és társadalmilag ellenőrizhetetlen média érdektelensége ellenére létezik, virágzik, szervezeti és mozgalmi számos komoly sikert könyvelhetnek el maguknak.

A civil társadalom sokszínűségéhez tartozik, hogy többnyire töredezett, szétaprózódott, sok esetben még mindig függő viszonyban van helyi vagy országos hatalmi centrumoktól. De mindezek ellenére számos szervezete sikerrel állta és állja a próbát, és sokszor meghatározó szerepet játszik a helyi társadalmak önszerveződésében, önvédelmében és

érdekképviseletében. A társadalmi kohézió nagymértékben a civil társadalom megtartó és szervező erejének köszönhetően és nem a politikai és gazdasági osztály hatalmi és presztízsharcjai miatt létezik még ma is. A gazdasági, politikai és média „elit” érdekeinek megfelelően keveset vagy semmit nem tudni erről a fantasztikus társadalmi teljesítményről. Az alternatív média gyors terjedésével vélhetően ez a helyzet változóban van. (Hankiss, 2009)

A falujukért, lakókerületükért, városukért, régiójukért, munkahelyük fenntartásáért, a megfelelő oktatásért és továbbképzésért, a tiszta környezetért és jó levegőért, az emberi és kisebbségi jogokért, kulturális örökségük fenntartásáért stb. dolgozó szervezetek legitimációja messze felülmúlja a saját választási ígéreteiket sem komolyan vevő politikai pártokét. Érthető, hogy minden igyekezetükkel megpróbálják távol tartani az aktív, a döntéshozatalt befolyásolni képes civil társadalmat a közélettől. Ennek az elkeseredett törekvésnek a letisztult jelszava: „a civil társadalom ne avatkozzon a politikába!” Nincs azonban egyetlen józan és meggyőző érv arra, hogy miért is ne. Az, hogy a liberális demokrácia-elmélet egy univerzális érvényűnek gondolt változata, pontosabban annak „logikája” ezt kívánja, valójában csak ezen elmélet hívei számára lehet mérvadó. 1989 egyik hozadéka a „nagy narratíva” alkonya. A plurális demokráciákban, a sokféleség állandóan táguló világában nem formálhat magának egyetlen ideológia, filozófia vagy politikai teoréma sem jogot az egyeduralomra, az univerzális világmagyarázatra. Legitimációjukhoz, széleskörű elfogadottságuk fenntartásához nem elegendő, hogy megfelelő számú és rangú befolyásos szakértő, tudós vagy politikus nevezi őket tudományos, tehát meg-

fellebbezhetetlen igazságnak. Ez a módszer lehetett hatékony a rendszerváltás pillanataiban és az azt követő rövid csodavárás idején, de az összefonódó, egymás negatív hatásait megsokszorozó helyi és globális válságokkal, intézményi leépülésekkel, a politikai osztályok szinte totális hitelvesztésével a valóság durván bekapogott a teorémák világába. A politikaelmélet és közgazdaságtan korábbi fősodrának tájékozottabb és gyorsabb reakcióidővel dolgozó képviselői már megkezdtek az elméleti alapvetések áthangolását, néhányan kezdenek visszatérni az általuk szalonképtelennek hitt kritikai megközelítésekhez; de maradtak még, akik saját nézet- és hiedelemrendszerük foglyaként kivont karddal védik a védhetetlent. Ezek a próbálkozások mind a politikai gyakorlatban, mind a politikai és közgazdasági elméletek terén kudarcra vannak ítélve. A konvencionális, leszűkített értelmezett liberalizmus és a neoliberalis közgazdaságtani megfelelője csak egy a sokféle diszkurzus közül. Kétségtelenül alkalmas és könnyen népszerűsíthető világmagyarázatnak tűnt a '80-as évek végének és a '90-es évek elejének elbizonytalanodással, orientációvesztéssel terhes időszakában. Jelenlegi nagyarányú népszerűségvesztését alkalmazásának és alkalmazóinak merevsége és fokozódó valóságidegensége okozza.

Az elméleti irodalomban ugyanakkor találunk példákat a politikai társadalom és civil társadalom dilemmájának feloldására. Ennek az alternatívakereső gondolkodásnak a gyökerei is visszanyúlnak a termékeny '80-as évek elejére. Andrew Arato ugyan elfogadja a politikai és a civil társadalom elkülönülését, de szükségesnek tartja a politikai szféra nyitottságát a civil társadalom irányában. Valóban a két szféra között állandó és részben spontán intézményesült interakció az, ami

hordozhatja egy 21. századi demokrácia önreflexió és önkorrakció képességét. Különösen elengedhetetlen ez a nyitottság komplex és elhúzódó válságok esetében. A civil társadalom ilyenkor – és ez a mai helyzetre is áll – a demokrácia egészséges vérkeringésének, megújulásának a biztosítója. Valójában a civil társadalom nem csupán önmagát, hanem a politikai osztályt és így a társadalom egészét is képes „demokratizálni”.

Ennek a tágasabb megközelítésnek sikerült megőriznie a civil társadalom politikai mozzanatát – és ebben az értelemben a „civil társadalom egy önmagáért való cél” (Blokker, 2009). Ha a demokráciát nem pusztán a politikai szférára redukált jelenségként kezeljük, vagy a politikai masinéria alkatrészeként fogjuk fel, akkor egy tágasabb és komplexebb koncepció belül a civil társadalom természetes része, aktív alkotóeleme lehet a demokrácia fogalmának.

Semmi nem indokolja, hogy az önmegújító szellemnek miért kellene szükségszerűen eltűnnie a demokrácia intézményesülési folyamata során. A szervezett társadalomnak joga van folyamatosan részt venni saját alapvető törvényeinek és működési szabályainak alakításában (lásd: Arato, 1990, 50.; Miszlivetz, 1989, 1993, 1995 stb.). Emellett jól felfogott önérdéke is ezt kívánja.

Minden látszat ellenére ez a szellem nem tűnt el teljesen az átmenet évtizedei során. Petíciók, népszavazás, állampolgári engedetlenség, internetes portálok, blogok, civil hálózatok stb. egyéni és közös akciói egyre nagyobb számban és hatékonysággal szólnak bele a politikai döntéshozatalba, és befolyásolják a politikai osztály döntéseit. Néha csak áttételesen, de egyre gyakrabban közvetlenül is. Sokszor ironikus módon felháborodást váltva ki magukat liberálisnak nevező, vala-

mikor a civil társadalom arénájában küzdő politikusokból. Bibó István a „szabadság kis köröknek” metaforájával tulajdonképpen a *civil autonómia* fogalmát előlegezte meg. A civil autonómia nem más, mint a mereven és formálisan értelmezett reprezentatív demokráciából való kiábrándulás alternatívája (Castoriadis, 1987). Megvalósulásához reflexív stratégiára van szükség. Ennek összetevői:

- a *civil önkorlátozás*, amely magában foglalja a fundamentalista projektumok elutasítását; valamint
- a *szuverenitás pluralista felfogása*; a demokratikus gyakorlat széleskörű elfogadása; a meggyőzés gyakorlata;
- az „*egyet nem értés etikája*” szemben a politikai hatalomért folyó kíméletlen versennyel és a hozzá tartozó, az egyéni álláspontot elfojtó pártfegyelmel.

A civil politika állandósulása a demokrácia új formájában a deliberatív demokrácia felé?

A szuverenitás pluralista felfogása – a liberális demokrácia klasszikus és zárt fogalmával szemben – a civil részvételen alapuló, kitágított „minőségi” demokráciafogalom; a demokratikus önkorrakció önkorlátozással párosuló módszertana.

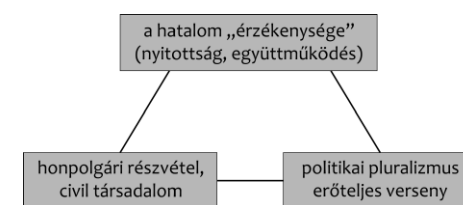
A korábbi modellek esetében a hangsúly a demokratikus intézmények tartósságára, stabilitására esett, most azonban egyre inkább a demokratikus folyamat mélységére, a demokrácia minőségére, a társadalom fenntarthatóságára, kohéziójának megőrzésére kerül. Formális jegyek helyett egyre inkább a tartalmiak kerülnek előtérbe. Ez a demokráciaelméletek terén is jelentős előrelépéshez, a demokrácia összetevőinek, ismérveinek, kritériumrendszerének finomodásához vezetett.

A legújabbak közül például a Diamond–Morlino-modell a demokrácia nyolc dimenzióját javasolja figyelembe venni az összehasonlító elemzésekhez:

- A törvény uralma (független bíróság/törvényhozás végrehajtás által biztosítva)
 - A közpolgári részvétel (erős és vibráló civil társadalom)
 - Verseny – erőteljes politikai pluralizmus
 - Vertikális elszámoltathatóság
 - Horizontális elszámoltathatóság
- És a három „szubsztantív dimenzió”:
- Szabadság (politikai, társadalmi, gazdasági)
 - Egyenlőség (*de facto* érvényesülése)
 - Érzékenység (responsiveness) a kormányzat és a hatóságok részéről

Előtérbe kerül az „érzékenység”, azaz a kormányzatok együttműködési készsége

Ez egy kumulatív dimenzió: szorosan kapcsolódik az elszámoltathatósághoz és a részvételhez, a versenyhez és a kölcsönös egymásra utaltság gondolatához.

Ez a kritérium megmutatja, mennyire elégedettek az emberek a demokráciával.

A kulturális dimenzió a minőségi demokrácia modellben elsődleges: minden demokrácia bizonyos dimenziókat preferál másokkal szemben a társadalmak kulturális örökségének, szokásainak, értékeinek megfelelően.

Jó példa erre a reformok kérdése: egy demokrácia akkor képes legitímációs többletet szerezni reformok révén, ha azok javítják a

demokrácia minőségét és erősíti a fenntarthatóság érzetét. Magyarországon – csakúgy, mint a kelet-közép-európai régió legtöbb társadalmában – az utóbbi időben ennek éppen az ellenkezője történt.

Öndemokratizáló civil társadalom: a társadalmi demokratizálódás záloga

Mindezek ellenére vagy inkább éppen a válságok hatására, a civil társadalom kezdeményezései, akciói, társulási, kritikai és protestálási potenciálja és intézményesülési formái impozáns formagazdagságról, társadalmi kreativitásról, autonómiavágyról és az önkéntesség új szelleméről tanúskodnak mind Magyarországon, mind régiószerte. Nem szűnt meg tehát az a társadalmi és politikai innovációs potenciál, amely annyira egyedivé és gazdaggá tette a '80-as éveket (amelyek sűrített fogalma '89) – ha '89-et mondunk, valójában mindarra a szellemi, társadalmi, mozgalmiszervezési, együttműködési, szolidaritási stb. újítási kísérletre gondolunk, amelynek gyűjtőfogalma lett a '80-as évekbeli reneszánszát élő civil társadalom.

Funkciói közül a helyi társadalmak szervezése és a társadalmi kohézió fenntartása mellett megtalálható a „politikacsinalás”, vagy legalábbis az abban való részvétel – a rossz döntések megakadályozása, ésszerű kompromisszumok kialakítása, a részvétel új formáinak és kereteinek megteremtése, új politikai pártok szükség diktálta „kitermelése” és a már meglévő működésének vagy éppen felszámolásának racionális párbeszéddel és diskurzussal történő befolyásolása stb. Ez a társadalmi és politikai értelemben egyaránt újító potenciál valójában ezer szállal kapcsolja össze a „társadalmat” a „politikaival”, de legalábbis potenciális átjárást, ún. „interface-ek” kialakulását feltételezi közöttük.

A civil társadalomnak ez a '80-as évek során sűrítetten megmutatkozó és széles körben kibontakozó demokratizálódási potenciálja gyakorta látszott veszendőbe menni az elmúlt két évtized során. Valójában azonban hosszú és ellentmondásos tanulási folyamaton mentek keresztül Kelet- és Közép-Európa civil társadalmi, amelyek az eredményei ma még csak sejtethők, a korábbiakban elmondottak miatt csak részben láthatók. A politikai osztályok nagymérvű erodálódása és korrumpálódása, és ennek következtében nagyfokú hitelvesztése miatt két évtized után újra a civil társadalom oldalára billenhet a mérleg. Számos pozitív és negatív példa hozható fel ennek alátámasztására, illetve megkérdőjelezésére. A formagazdagság, sokszínűség, professzionalizálódás és jelentős mértékű hálózatosodás a mérleg pozitív oldalához tartoznak; a másik oldalon még mindig ott a rögzült és begyakorolt függés a politikától, a félelmi mechanizmusok indokolt/indokolatlan működése, a hajlam az elszigetelődésre, más szóval a keleti típusú feudális magatartásmintázatok továbbélése. A mérleg azonban pozitív irányba látszik billenni: a nagyobb társadalmi felelősségvállalás és a politikától való függetlenedésre törekvés, helyenként erőteljes önartikuláció és szerepvállalás erősödő tendenciái jól érzékelhetők.

Ahogy 1989 nem tekinthető semmilyen értelemben sem klasszikus forradalomnak, úgy az azt követő és általa elindított demokratizálódási hullámok, folyamatok sem szoríthatók semmilyen korábbi ideológiai vagy filozófiai skatulyába, nem írhatók le a konvencionális liberális demokráciaelméletek kliséivel.

Ez különösen igaz azokra az új szereplőkre, kezdeményezésekre és hálózatokra, amelyeket civil társadalomnak nevezünk.

Az univerzalisztikus, mindenre magyarázatot adni vélő, valójában egészen eltérő „valóságokat” uniformizáló fogalmak és megközelítések helyett egyre inkább előtérbe kerülnek a kulturális különbségeket figyelembe vevő, pontosabb és valóságghűbb, minőségi megkülönböztetések megtételére alkalmas elméletek.

A Diamond–Morlino-modell, vagy Philippe C. Schmitter az európai demokráciáról szóló kutatási eredményei jó példái ennek az új gondolkodásnak.

Miben áll tehát '89 jelentősége a demokrácia szempontjából?

Az önkorlátozás normatív programja az erőszakmentesség és a jakobinus forradalmiság elkerülésének belső fékjeként sikeresen működött a '80-as évek során.

A fundamentalista projektumokat sikerült elkerülni – a múlttal való szembenézést viszont nem sikerült megvalósítani.

'89 nagy erénye abban áll, hogy sikerült elkerülni az „egyetlen” nagy és „végérvényes” választ a múlt hibáira, bűneire, sikertelenségére. A dinamikus és vibráló-oszcilláló civil társadalom e helyett az állandó önkorrekció és önkorlátozás-önterápia segítségével gondoskodik arról, hogy a demokratizálódás folyamata ne tudjon végérvényesen megtorpanni. Elméleti szinten ezt támasztja alá többek között Cornelius Castoriadis (1997) – a korábbiakban már említett – autonómiafogalma, ami a gondolkodási és politikai cselekvési formák szabadságára épül, fenntartva a megkérdőjelezés és kitérés állandó lehetőségét a meglévő intézmények kínálta keretekből.

'89 egyik tanulsága: egyetlen diskurzus sem állíthatja többé magáról, hogy egyedüli igazságot képvisel: ma már nehezen meg-

kérdőjelezhető tény, hogy a demokráciának több hangja van.

Elmondhatjuk, hogy 1989 egyik legfontosabb célkitűzése megvalósult: a liberális demokráciák egységesített diskurzuskerete helyett biztosíthatóvá vált a heterogenitás fenntartása. A politikai sokféleség strukturális feltételei adóttak.

1989 másik nagy teljesítménye: nem követte a klasszikus forradalmi logikát, amennyiben nem ruházta fel a mitikus népet az új politikai rezsim alkotmányozási jogával (lásd Blokker, 2009, 17.), azaz nem vált dominánssá a homogén népakarat és népszuverenitás fikciója. A demokrácia további erodálásával persze ez a veszély újra felmerülhet.

A bársonyos forradalmak negatív konszenzust fejeztek ki – azt tudták, hogy mit utasítanak el, de azt nem, hogy mit akarnak létrehozni. Általában ezt szokás úgy interpretálni, mint a forradalmi gondolatok hiányát (Offe, 1996). A forradalmi vezérgondolat hiánya azonban nem jelenti azt, hogy ne jelent volna meg számos újszerű ötlet, program és gondolat. (Ez a tanulmány éppenséggel ezek új formákban való visszatérésére kívánja felhívni a figyelmet).

Ulrich Preuss kitűnően foglalja össze '89 fő hozadékát. Eszerint *az önkorlátozó forradalmak elmozdulást jelentettek a politikai szuverenitás monista modelljétől a pluralista modell felé, amely előtérbe helyezi a civil társadalmat és tág teret biztosít tevékenysége és kibontakozása számára.* (Preuss, 2001)

Paul Blokker (2009, 17.) mindezeket továbbgondolva szembeállítja a jogszerűséget a legitimitással. Ebből következően „a demokrácia sohasem redukálható a proceduralizmus vagy legalizmus egyszeri igazolására” – ám ahelyett, hogy a legitimitásról beszélhessünk a pusztá jogszerűség helyett, szükség van

társadalmi jóváhagyásra és a civil társadalom folyamatos újraértékelésére.

Ebből következően a törvény uralma nem lehet a demokrácia elégséges feltétele. „A modern demokrácia nem redukálható a törvény uralmára, és a jogi rendszereknek állandó korrekcióra van szükségük az „egyet nem értő” állampolgárok részéről, azért, hogy a törvény uralma ne váljék „jogszabályok herbáriumává” (Pribán, 2002, 143.)”.

1989-et (és e gyűjtőnév alatt értett radikális átalakulásokat, rendszerváltásokat, más néven „bársonyos” forradalmakat kell értenünk) tehát több szempontból is igencsak problematikus pusztán a liberális demokrácia megerősítésének és igazolásának tekinteni. Az idézett szerzők közül Arato, Ackermann, Castoriadis, Blokker, Preuss, Jirí Pribán (Jirí Pribán) és mások meggyőzően mutatják ki azt is, hogy '89 hozzájárulása több a liberális demokráciák „korrelációjánál” is.

A civil társadalom új nyelve

Az ellenzéki és független gondolkodás és cselekvés új nyelvet teremtett, amely képes rá, hogy két évtized múltán az e nyelvet elsőként használókkal szemben is a kritikai gondolat hordozójává váljék. Ez a nyelv és a civil társadalom új diskurzusa egyszerre képviseli a jogszerűség és a jogállam gondolatát és a radikális önkorlátozás és egyet nem értés álláspontját. *A civil társadalom új nyelve egy új paradigma önkifejeződése.*

Ez a második aspektus talán a leginnovatívabb és eredetibb hozadéka 1989-nek, amely a 2010-es évet – vagy az azt követő évek valamelyikét – is a nagy politikai és

társadalmi átalakulások és megújulások időszakává avathatja. Ez a folyamat nem más – se több, se kevesebb – mint a „demokrácia demokratizálása” (Blokker, 2009, 17.)¹

Emellett elméleti kapaszkodókat is adhat: segíthet a kiutat megtalálni a demokráciából kiábrándultaknak, segíthet új mozgásformákat találni a demokráciák megújulási folyamatai során, és túllépni a jelenlegi válságon, amely legalábbis az „új demokráciák” esetében nem kevéssé a demokráciából való kiábrándulásból is fakad.

A civil társadalom ily módon újraértelmezett fogalma kinyitja, és nyitva hagyja a „demokratikus teret”, hozzájárul a demokratikus gyakorlat értelmes sokféleségéhez, emellett fokozza az alkotmányos demokráciák demokratikus legitimitását.

A modern társadalmak pluralista természetű és fokozódó szétterjedettsége a társadalmi képzelőerő olyan új formáit követeli meg, amelyek önreflexívek és egyben önkorlátozóak (lásd: Miszlivetz 1993, 1995, Miszlivetz – Jensen, 2006) és főként, amelyek a demokrácia intézményesülésének minden formáját szükségképpen átmenetinek tekintik, amelyeknek tehát természetükből adódóan nyitottnak kell lenniük a jövőbeli átalakulásokkal szemben.

Ez a megközelítés radikálisan meghaladja a demokrácia jelenleg domináló felfogását, amely lényegében elitista és alapvetően a jogállamra és jogszerűség kérdéseire redukálódik. Azon a feltevésen alapul, hogy a legalitás és a legális-jogi procedurális stabilitás önmagukban még nem alkotnak demokratikus rezsimit.

gének biztosítéka egy olyan új fogalom meghatározás, amely túllép a '80-as évek totalitarizmus kritikáján és meghaladási kísérletén, és szerves részévé válhat egy új demokrácielméletnek.

A 21. századi „posztdemokráciák” már nem redukálhatóak egy *a priori* értelmezett intézményes rendre – szükségük van Castoriadis szövegeivel a radikális intézményépítő-alakító diskurzusra.

1989 leginnovatívabb hozadéka talán az „egyet nem értés etikájának” legitimálódása. Egy magára valamit adó demokratikus rendszernek, amely elfogadja és támogatja az autonómiát és a politika széles, emancipatorikus fogalmát, nyitottnak kell lennie a polgári engedetlenség irányában, tisztelnie kell a mindenkori másként gondolkodást és nem árt számolnia azzal, hogy a politikai közösség perifériáiról induló civil áramlatoknak, mozgalmaknak és kezdeményezéseknek van

esélyük a válságba került vagy a kiüresedés jegeit mutató demokráciák új életre keltésére, azaz a demokrácia demokratizálására.

Kulcsszavak: *átmenet, civil társadalom, politikai társadalom, európai és globális civil társadalom, demokratizálódás, deliberatív demokrácia, paradigmaváltás, globális válság*

A tanulmány egy korábbi, hosszabb és kevésbé megszerkesztett változata megjelent: Miszlivetz Ferenc: *1989 újraértelmezése*. In: Bayer József – Boda Zsolt: *A rendszerváltás húsz éve: változások és válaszok*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete–L'Harmattan Kiadó, 2009. 319–334.

IRODALOM

- Ackerman, Bruce (1992): *The Future of Liberal Revolution*. Yale University Press, New Haven CT
- Arato, Andrew (1981): *Civil Society Against the State*: Poland 1980–81. *Telos*, 47, Spring, 23–47.
- Arato, Andrew (1992): *Revolution, Civil Society and Democracy*. *Praxis International*, 10, 1–2.
- Blokker, Paul (2009): *Democracy through the Lens of 1989: Liberal Triumph or Radical Turn?* *International Journal of Politics, Culture, and Society*, 22, 3, 273–290.
- Borsody István (1998): *Az új Közép-Európa*. Savaria University Press, Szombathely
- Castoriadis, Cornelius (1997): *Democracy as Procedure and Democracy as Regime*. *Constellations*, 4, 1, April, 1–18.
- Dahrendorf, Ralf (1991): *After 1989. Morals, Revolution and Civil Society*. Basingstoke, London
- Garton Ash, Timothy (1994): *The Uses of Adversity. Essays on the Fate of Central Europe*. Penguin Books
- Habermas, Jürgen (1990): *Die nachholende Revolution. Kleine politische Schriften 7*. Suhrkamp
- Hankiss Elemér (2009): *Igazságtalan ország? – Reménytelenség és remény*. <http://www.ujreformkor.hu/hankiss-elemer-igazsag-talan-oroszag-remenytelenség-remeny-o>
- Kaldor, Mary – Vejvoda, Ivan (2002): *Democratization in Central and Eastern Europe*. Continuum, New York <http://books.google.hu>

- Kis János (2009): *A köztársaság válsága*. HVG, 52.
- Kornai János (2007): *Mit jelent a „rendszerváltás”? Kísérlet a fogalom tisztázására*. *Közgazdasági Szemle*, LIV, április, 303–321.
- Miszlivetz Ferenc (1989): *Látélet: Kelet-Európa sérülései (Lehetséges-e a civil társadalom önterápiája?)*. In: Miszlivetz Ferenc: *Béka a szárazon*. Műzsák, Budapest
- Miszlivetz Ferenc (1993): *A lehetséges határainak újragalmozása*. Pesti Szalon–Savaria University Press, Budapest–Szombathely
- Miszlivetz Ferenc (1995): *Vadkelet-party*. Savaria University Press, Szombathely
- Miszlivetz Ferenc – Jensen, Jody (2006): *Global Civil Society: From Dissident Discourse to World Bank Parance*. In: Wagner, Peter (ed.): *The Languages of Civil Society*. *Berghahn Books*, New York–Oxford, 177–206.
- Offe, Claus (1996): *Varieties of Transition: The East European and East German Experience*. The MIT Press
- Pribán, Jirí (2002): *Dissidents of Law: On the 1989 Revolutions, Legitimations, Fictions of Legality and Contemporary Version of Social Contract*. Asgate Publishing, Aldershot
- Schöpflin György (2009): *1989 és abogy húsz év múltán látjuk* (ford. Farkas János). Kézirat, Európai Utas, 2, 74–75, <http://europaiutas.hu/7475/schopflin.pdf>